

TANULMÁNY

Tradíció és megújulás

MARKÓ BÉLA

Hagyományőrzés és modernizációs törekvések Erdélyben

Erdélyről valószínűleg mindannyiunknak, akik itt vagyunk, nagyon éles, nagyon szép pompás, de ugyanakkor nagyon hamis képünk van. Nem csupán azoknak, akik kívülről néznek minket, hanem nekünk magunknak is, akik ott élünk. Azért hamis a kép, mert kinek-kinek mást jelent Erdély: a hagyományok földje, az ősiség, a balladáké, egykori konzervatív magyar nemesek és szabadságszerető székelyek, primitív román pásztorok és városépítő szászok országa. Ha nem vagyunk odavalósiak, és Erdélyre gondolunk, kielégíthetjük romantikaigényünket, és akaratlanul is azt sugalljuk az erdélyi embernek, hogy őrizze meg ezt a vadregényességet, vigyázzon rá, mint szemé fényére, legyen a mi élő múltunk. Ha meg erdélyiek vagyunk, akarva-akaratlanul vállaljuk ezt a szerepet, néha bosszankodva, néha félszegen, néha éppenséggel gőgösen, de végül is különösebb megrázkódtatás vagy kulturális tudathasadás nélkül. Látszólag.

Mert látszatról van szó. És ezekről a látszatokról szeretnék ma beszélni, illetve azokról az identitászavarokról, amelyeket ez az egyoldalú, tehát csonka – hogy ne mondjam még egyszer: hamis – kép okoz bennünk és körülöttünk. Aminek egyébként nemcsak kulturális, hanem politikai következményei is vannak, de én most megpróbálok a kultúra körén belül maradni, hiszen konklúzióim úgysem csak erre vonatkoznak majd, sokkal általánosabb érvényűnek tartom ezeket a következtetéseket, mint ahogy abba is sok minden belefér, amit mi egyszerűen kultúrának mondunk vagy gondolunk.

Igyekezem kerülni a bőbeszédűséget. Ugyanis Erdélytől megered a nyelvünk. Több nép otthona ez ma már, és több nyelv versenyez egymással, róla beszélvén, egymást túlkiabálni akarván, ezért Erdély semmiképpen sem a hallgatás földje. Inkább a szapora beszédé. Tamási Áron hallatlanul dallamos, fordultatos és csalafinta nyelvezetét ily módon történelmi szükségszerűségnek is nevezhetném. Ám éppen az a kérdésem, hogy mennyiben történelmi szükségszerűség, és mennyiben egy önmagát – tehát kényserképzeteit is – újratermelő kultúra következménye mindez.

Ugyanis meg vagyok győződve arról, hogy a kultúrából – a műalkotásból – kiindulva nem feltétlenül fogunk helyesen visszakövetkeztetni az azt létrehozó emberre, valóságra, társadalomra, nevezük, aminek akarjuk. Nincsen éppen olyan óriási különbség a múlt század Franciaországa és Angliája között, mint amilyen különbséget

Markó Béla, Pomogáts Béla és Mártonffy Marcell tanulmánya előadásként elhangzott az Értelmiség '94 Nyári Egyetem „Tradíció és megújulás” témakörben rendezett programjában. Markó Béláé július 25-én, Pomogáts Béláé és Mártonffy Marcelléé július 26-án.

mutat a kor francia és angol regényirodalma. Nincsen éppen olyan óriási különbség a huszadik század cseh és magyar társadalma között, mint amilyen különbséget mutat a magyar és a cseh irodalom kedélyállapota.

A kultúra karikíroz és visszahat. Hamisít és valóságot alakít ugyanakkor. Aláhúz, felerősít, akadályoz és előrelendít. Felszabadít és ketrecbe zár. Nem egy-egy alkotóról van itt szó természetesen, hanem a különböző szellemi mozgások együtteséről, arról az erőterről, amelyből tulajdonképpen nem szabadulhatnak sem azok, akik igenlik, sem azok, akik tagadják a tradíciót. Hiszen teljesen világos, hogy bizonyos értelemben más-más Erdélyről szólnak, más-más Erdélyt mutatnak Áprily Lajos vagy Dsida Jenő versei, Kós Károly, Tamási Áron vagy éppenséggel a kommunista Nagy István prózája. Hadd idézzem Áprily Lajos közismert, egyébként közepes művészi értékű, de mégis lényeges üzenetet megfogalmazó művét, a Kós Károlynak dedikált Tetőn című verset: „Ősz nem sodort még annyi árva lombot, / annyi riadt szót: »Minden összeomlott...« // Nappal kószáltam, éjjel nem pihentem, / vasárnap reggel a hegyekre mentem. // Ott lenn: sötét ködöt kavart a katlan. / Itt fenn: a vén hegy állott mozdulatlan. // Időkbe látó, meztelen tetőjén / tisztást vetett a bujdosó verőfény. // Ott lenn: zsibongott még a völgy a láztól. / Itt fenn: fehér sajttal kínált a pásztor. // És békességes szót ejtett a szája, / és békességgel várt az esztenája. // Távol, hol már a hó királya hódít, / az ég lengette örök lobogóit. // Tekintetem szárnyat repesve bontott, / átöleltem a hullámhorizontot // s tetőit, többet száznál és ezernél – / s titokzatos szót mondtam akkor: Erdély...” Áprily Lajos számára Erdély, és nem csupán ebben a versében, titokzatos ország, a borzongató idegenség terrénuma, de furcsa, végső soron otthonos idegenség ez. Diagnózisa pontos, hiszen az otthonnal elkevert idegenség, az idegenséggel elkevert otthon érzetét a történelem tényei támasztják alá. De ugyanúgy pontosnak mondhatnánk Kós Károly szikárabb, szürkébb és komorabb Erdélyét vagy Dsida Jenő polgári, mégis természetközeli világát, mert a minden esetben sajátos látásmódoknak van egy közös nevezőjük: a nosztalgia, egy elveszett vagy veszendőbe menő kor utáni sóvárgás, ami történelmileg szintén érthető, nem kell különösebben magyarázni. Az egyetlen kitörési kísérlet érdekes módon talán éppen a Tamási Ároné, aki a nyelv segítségével próbálja újrateremteti ezt az eltűnt gazdagságot, és próbál ellene szegülni a pusztulásnak.

Erdély tulajdonképpen egy mítosz. Mitikus régió mindegyik nép számára, amely ott élt vagy él, de ez a mítosz alapján véve nem az együttélésről szól, hanem a birtoklásról, a különletről, a küzdelemről, nem az elveszett, hanem az ellopott paradicsomról. És végső soron ez is az igazság. Bár a huszadik század erdélyi magyar kultúrája megkísérelt létrehozni egy másik mitológiát, a transzilvani toleranciát, a nemzeti jegyeket részben a régió-sajátosságokkal helyettesítve; ez viszont – jóllehet, szintén vannak történelmi előzményei – nem igazán sikerülhetett. Legalábbis mostanáig.

A tolerancia ugyanis nemcsak a szomszéd másságával szembeni toleranciát kell hogy jelentse – amire szerintem az erdélyi magyar szellemiség bőven adott mintát és példát –, hanem a jövő másságával szembeni toleranciát is. Ez a nehezebb. És itt jutottunk el tulajdonképpen témánkhoz: ahhoz a kérdéshez, hogy kívánatos egyensúlyban van-e, lehet-e Erdélyben, illetve egy kisebbségi helyzetben levő közösség kultúrájában a hagyományőrzés és a modernizáció, az önazonosság feltétele és a megújulás igénye.

Ha egy sok évszázados mérleget akarnék készíteni, feltétlenül igennel válaszolnék erre a kérdésre. A vallási türelem meghirdetése, a szász vagy a székely autonómia hosszú fennállása mind-mind ennek a bizonyítéka. Az egyensúlyvesztés újabb jelenség, bár lassan-lassan örökséggé duzzad-terebélyesedik ez is.

Hajlamosak vagyunk ugyanis azt képzelni, hogy amennyiben több kultúra él egymás mellett, sőt, nem is egymás mellett, hanem ugyanabban a térben, ugyanazokon a helyszíneken, akkor ez az állandó érintkezés hajlékonyá, képlékennyé, változásra képesé, adakozóvá teszi az illető közösségek szellemét, mentalitását.

Így van-e? Talán így kellene lennie. Én magam mondtam az előbb, hogy a történelem inkább erre szolgált mintát. Csakhogy ehhez ismét meg kellene teremteni a kultúrák – vagyis az ezeket tápláló közösségek – szabad együtt- és különlétének feltételeit. Ami ebben a pillanatban nyilván hiányzik. Szabad együtt- és különlétéről lenne szó, nem egy olyan egyenlőtlen küzdelemről, amelyben a többségi mentalitás maga alá akarja gyúrni a kisebbség szellemiségét. Tudniillik, ilyen körülmények között éppen az ellenkezője következik be annak, amit a külső szemlélő látni vél: nem természetes egymásra hatás, hanem védekező elzárkózás egymástól. Ami ebben az esetben szintén természetes, és nagyot tévednénk, ha kárhoznánk. Viszont fel kell ismernünk, hogy itt egy bűvös körről van szó, amiből ki kell törni. Persze, nem elsősorban a kultúra feladata ez, hanem a jogalkotásé is többek közt. Ám ehhez a kultúrának is végre kell hajtania a maga szemléletváltását.

Az egymástól védekező közösségek és az ezt a védekezést tudatosan vagy ösztönösen irányító értelmiségiek mindenképpen az önmegőrzés ideológiáját teszik magukévá, ebből pedig egyértelműen következik, hogy a szokásosnál sokkal jobban fognak támaszkodni a hagyományos értékekre, azokat emelik ki, azokat teszik szinte abszolút mércévé. A rendelkezésre álló saját történelemből és saját kultúrtörténetből, egy nagyon is széles és egészséges értékskálából egyoldalúan kénytelenek elsőbbséget adni bizonyos etikai és esztétikai kritériumoknak, amelyek persze egy más értékrendben is cáfolhatatlanul érvényesek: hűség, konokság, dac, kitartás, változni nem akarás, a kompromisszum elutasítása, természetszeretet, ősiség, eredetiség, folklorizmus. Egy ilyen értékrendben kétségtelenül kiemelkedő személyiség a semmiből más világot teremtő Bolyai János is, de valójában csak kivétel, vele szemben – bár a szembeállítás némiképp erőltetett – Mikes Kelemen, Kőrösi Csoma Sándor vagy Orbán Balázs romantikus alakja nyűgözi le a képzeletet. Illetve, Bolyai János élettörténetében is a romantikus elemek erősödnek fel, és ehhez az intellektuális kiváltságtottság és eltökéltség csak valamilyen hitelesítő háttérrel biztosít.

A megmaradás ideológiája, akárhogy is boncolgatjuk, szinte feloldhatatlan elmentében van a megújulás ideológiájával. Egyszerre konzerválni és változtatni lehetetlennek tűnik. És ha már a szavakkal játszunk, hadd engedjek meg magamnak egy metaforát: nagyon könnyű arra a konklúzióra jutni, hogy a konzerválás ellentettje nem a megújulás, hanem a romlás, megromlás, megrontás. Ezért kell ezeket a csapdákat az erdélyi értelmiségnek sürgősen felszámolnia, és egy másik, teljesebb ideológiával helyettesítenie. Ami egyébként nagyon nehéz, mert – még egyszer mondom – itt egy objektív helyzetről van szó. Egy védekezésre – tehát defenzív stratégiára – kényszerített közösséget kellene kulturálisan más közérzetre, más szemléletre felkészíteni, de úgy, hogy az esetleg másképpen gondolkodó elitnek az elkötelezettsége továbbra is közösségi maradjon, és hangja eljusson a közösséghez. Ebben a pillanatban nem a közösségi-nemzeti szemléletmódot kellene lebontani, hanem az egyik ilyen szemléletmódot a másikkal helyettesíteni. Megfigyelhető tudniillik, hogy amikor nemzeti értékeket és európai értékeket szembenállásként él meg egy adott értelmiségi csoport, akkor tulajdonképpen hamis premisszákból indul ki: csak bizonyos nemzeti értékekre és csak bizonyos európai értékekre helyezi önkéntelenül a hangsúlyt, és így újabb csapdákat állít

önmagának. Ugyanis a saját közösségén, annak kultúráján kívülre helyez olyan pozitív értékeket, amelyek bent is megvannak, de ideiglenesen árnyékba kerültek. Félreértés ne essék, nem a kultúrák autarkiója mellett akarok most érvelni, ebben én magam sem hiszek, hanem szeretnék egy árnyaltabb, tehát igazabb képet adni önmagunkról.

Mert milyen képet is nyújtanak rólunk mások, illetve milyen képet sugallunk mi magunk? Erdélyről szóló tudósítások kedvelt szimbólumrendszere nagyon egyszerű: székelyharisnyás, nagy bajuszú öregemberek, rokolyás öregasszonyok – saját nagyapáink és nagyanyáink –, hagyományos munkaeszközök, nyikorgó szekerek, borzas széna-boglyák, megroskadt házak, és fölöttük a kivédhetetlen elmúlás hangulata. Erős, szuggesztív üzenet ez: veszélyben vagyunk, fenyegetik értékeinket, meg kell védenünk őket. Ehhez társul egy másik képi réteg, jóval ritkábban, mint az előző: városok, műemlékek, templomok, szintén a veszélyben levő hagyomány szimbólumaként. Legutóbb talán a Mátyás szobor eltávolítására tett kísérletek, illetve az ezek elleni tiltakozás valamennyire fölerősítette ezt a háttérret. A lényeg az, hogy még a hagyomány fölmutatásáról, a kötelező hagyományőrzésről szólva sem beszélhetünk egy valós egyensúlyról vagy teljességről.

A hagyományok között ugyanis ott vannak a modernizációs törekvések, ott van a megújulás lehetősége, sőt, igénye is. A mai Erdély nem olyan, mint a tegnapi vagy az ezer esztendővel ezelőtti, ebből következik, hogy a holnapi sem lesz olyan, mint a mai. Kérdésünk az, hogy milyen lesz. Milyennek kell lennie? Mit teszünk és megteszünk-e mindent, hogy olyan legyen, amilyennek mi reméljük?

Erre a politikának is választ kell adnia, de a kultúrának is, a szellemi alkotásnak általában. Nem a hagyomány elutasításában látom ezt a lehetőséget, hanem a tradíciók egészséges elrendezésében. Ha a szellem, a művészet, az irodalom, a kultúra ma Erdélyben igazán hatni akar, egy ilyen egészséges hagyományra kell támaszkodnia, erről a szilárd kifutópályáról kell – hogy a modern terminológiát is behozzam ebbe a szövegbe – fölemelkednie. Önmagunk megőrzése még nem elegendő. Önmagunk elvesztése nem lehet cél. Marad a megújulás.

De miképpen kellene a hagyományhoz visszanyúlni? Hirtelenjében hadd idézzek egy közismert példát. Az 1848-as szabadságharc kiemelkedő háromszéki alakja Gábor Aron, legendás szavait, hogy „lesz ágyú”, sokszor idézik. Mit mondhat nekünk ez a legenda? Elsősorban a hősiesség, a székely leleményesség, a kitartás szimbólumaként szoktuk emlegetni, és csak ehhez társítva jelenítjük meg azt, ami legalább ennyire fontos: az intellektuális bátorságot és szaktudást, a székely értelmiségiek és mesteremberek összefogását, ami akkor éppen fegyver- és hadianyaggyártásra tette alkalmassá azt a ma, százötven esztendő múltán is nyikorgó szekerekkel és rokkant csűrkapukkal ábrázolt régiót. Ezt a képet adjuk el és vesszük vissza, adjuk-vesszük, adjuk-kapjuk önmagunkról. Rusztikus, romantikus, folklorisztikus képet egy ennél jóval összetettebb világról.

Ahhoz, hogy valós modernizációs törekvésekről beszélhessünk egy egész kultúrában, vissza kell nyúlnunk ezeknek a törekvéseknek a hagyományához, föl kell erősítenünk ezt a hagyományt, hogy a változást ne önfeladásként vagy önelveszejtésként éljük meg.

Mert bár pillanatnyilag ez könnyen cáfolhatónak látszik, mégis meggyőződésem, hogy Erdélynek, az erdélyi magyarságnak egyetlen kiútja van: menekülés előre! Gazdaságban, politikában, kultúrában is. De ha ezt az erőltetett menetet csak egy értelmiségi elit vállalja, akkor mögüle valóban leszakad – nyikorgó szekereken – egy egész közösség.

Számomra a hagyományos Erdélynek szerves része az intellektuális kíváncsiság, az építeni tudás, az új iránti elkötelezettség, a tanulékonyság és találékonyság, a túlélésnek nem egy védekező, hanem egy jó értelemben vett agresszív stratégiája. Kultúrában: nemcsak az értékek visszavétele, hanem új értékek mohó bekebelezése és újabb értékek kitermelése is. Politikában: nemcsak az elvesztett jogok visszavétele, hanem új jogok megszerzése is.

Igaz, Erdélyhez hozzátartozik Apor Péter morfondírozása is a nem kívánt metamorfózisról. Van ilyen. Nekünk a kívánatos metamorfózisért kell lehetőleg mindent megtennünk.

Egy olyan erdélyi magyar identitást kell megkeresnünk, amelyben maguk a hagyományos értékek predestinálnak egy közösséget a túlélésre, és nemcsak a túlélésre, hanem a kiteljesedésre is. Erdély ma a magyar nemzet keletje és a román nemzet nyugatja. Ez a két szemlélet olyan élesen ütközik egymással, hogy mindkét népben – persze más-más módon – identitás zavart okoz. Ilyen értelemben mégis van egymásra hatás, de ez egyelőre inkább konfrontációt jelent. Ugyanaz a föld a magyarok számára a hagyományos otthon és az ősiség földje, a románok számára pedig végső soron az otthonteremtés és a változás régiója. Ugyanazok a tájak, ugyanazok a városok más jelentenek nekik és nekünk. Ahhoz, hogy ne legyen egyenlőtlen ez az együttlét, valószínűleg nekünk is fokozatosan szemléletet kell váltanunk, otthonát védelmező közösségből otthonát újrateremtő közösséggé kell lennünk – ugyanott.

POMOGÁTS BÉLA

Politikai szétagoltság és kulturális közösség

AZ ANYAORSZÁGI ÉS A KISEBBSÉGI MAGYAR KULTÚRA

A magyar kultúra Trianon után

A magyar nemzeti kultúra, a magyar irodalmi élet, hasonlóan az ország politikai és gazdasági életéhez, erősen központosított módon fejlődött a kiegyezés után. A kulturális intézmények Budapesten összpontosultak, az írói, művészi és tudományos tehetségek igyekeztek ezeknek az intézményeknek a keretében elhelyezkedni. A modern magyar irodalom például általában vidéki származású írók műve volt: Ady az Érmellékről, Móricz Szatmárból, Krúdy a Nyírségből, Babits Tolnából, Kosztolányi a Bácskából érkezett, de valamennyien a rohamosan polgárosodó Budapesten találtak szellemi otthonra és váltak íróvá. Ebben a tekintetben a magyar kulturális élet másként alakult, mint a policentrikus módon fejlődő német, olasz vagy némely kelet-európai irodalom, minthogy például Németországban Berlin mellett Münchennek, Lipcsének, Frankfurtnak, Kölnnek, Olaszországban Róma mellett Milánónak, Firenzének, Nápolynek és a szétagolt Lengyelországban Varsó mellett Krakkónak és Lembergnek is fontos kulturális szerepe volt. A magyar irodalom helyzete velük szemben leginkább az ugyancsak erősen központosított francia irodaloméhoz hasonlítható.